

Megjegyzések a Kádár-korszak értelmezéséhez és vitás kérdéseihez¹

Rainer M. János *Bevezetés a kádárizmusba* című munkája több szempontból is figyelmet érdemel. Egyrészt a szerző, mint az (éppen most megszüntetett) 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete igazgatója, közel két évtizeden át számos kutatócsoportot vezetett, amelyek az 1956-os forradalom, valamint az azt követő időszak kutatásán dolgoztak. Nevéhez többtucatnyi tanulmány, monográfia, szerkesztett kötet fűződik. Számatalan hazai és nemzetközi konferencián fejtette ki téziseit, ezzel intézetének is jelentős hírnevet szerezve a világban. Véleménye e témakörben megkerülhetetlen. Másrészt a magyar történetírás máig adós a Kádár-korszak komplex történeti feldolgozásával, a szintézis megalkotásával, sőt még a valódi viták lefolytatásával is. Harmadrészt a Kádár János névvel fémjelzett korszak ma az egyik legvitatottabb periódus a magyar történelemben, és sokszor – a források sokasága ellenére – a legtöbb tévhittel, félreértelmezéssel megterhelt történelmi időszak a társadalmi diskurzusban. Rainer könyve tehát mindenképpen figyelemre méltó.

Mindezek ellenére – vagy éppen a fent említettekkel összhangban – jelen könyve sem monográfia, és nem is összegzés: „bevezetés a további tisztánlátáshoz, esetleg vitához” – írja a fűlszöveg. Recenziómban pedig éppen ehhez az esetleges vitához szeretnék adalékokkal szolgálni.

A kötet kilenc olyan tanulmányt tartalmaz, amelyet Rainer az elmúlt évtizedben a korszakról írt és különböző helyeken publikált. Az írások többnyire nemcsak magyar, hanem német vagy angol nyelven is megjelentek korábban. Köztük egyetlen olyan tanulmány van, amely korábban még

¹ RAINER M. JÁNOS: *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest, 1956-os Intézet-L'Harmattan Kiadó, 2011.

nem volt olvasható (*Posztsztálinizmus és kádárizmus – diskurzusok*), és helyet kapott egy olyan írás is, amely inkább a történelem népszerűsítésére, semmint a szaktudomány területére sorolható (*A kultusz nélküli ember*). A korábban már megjelent írások közül néhányat a szerző kiegészített, egy-egy új bekezdéssel bővített.

A tanulmányokat Rainer négy fejezetbe csoportosította. A bevezetőnek szánt írás (*Magyarország a Szovjetunió árnyékában 1944–1989*) átfogó jellegű, a magyar politika szovjet függését mutatja be. Ezt követi a *Sztálinizmus és lázadás* című második rész két tanulmánya. A kötet gerincét a négy tanulmányt tartalmazó *Kádárizmus* című fejezet alkotja, végül pedig két írás a rendszerváltás témakörét érinti.

Milyen képet alkot Rainer M. János a „kádárizmusról”? Mit takar nála a „kádárizmus” fogalma? Milyen rendszerként tekint a szerző az 1944 és 1989 közötti, illetve ezen belül a Kádár fémjelezte 1956 és 1989 közötti időszakról? Melyek a rendszer főbb jellemzői? Miben látja Rainer a „kádárizmus” sajátosságait? Milyen korszakolást alkalmaz? Milyen volt a hatalom és a társadalom viszonya az egyes időszakokban? Mi volt Kádár János személyes szerepe a rendszer formálásában (a reformokban)? Kérdemli-e ez a periódus, hogy Kádár-korszakként írjuk le? Végso soron az is kérdés, hogy lehet-e több mint húsz évvel a Kádár-korszak bukása után szakmai vitát folytatni, túl lehet-e lépni a kommunizmus–antikommunizmus, a diktatúra–demokrácia leegyszerűsítő ellentétpárjain? Ezek a kérdések fogalmazódtak meg bennem, amikor kezembe vettem a kötetet. Mivel a tanulmányok korábban is ismertek voltak, a következőkben nem áll szándékomban őket külön és részletekben bemutatni, csupán a feltett kérdéseimre talált – vagy nem talált – válaszokat tárgyalom.

Korszak, rendszer vagy -izmus?

Rainer M. János a sztálinizmus klasszikus értelmezéseiből indul ki. Úgy tűnik, hogy egyetért Zbigniew Brzezinski és Carl Friedrich 1956-ban (!) publikált téziseivel, amelyekkel megalapozták a máig ható paradigmát, a totalitáriánuselméletet. Vagyis a sztálinizmust nem a kapitalizmus alternatív (megkésett) modernizációs kísérleteként értelmezi, hanem a polgári demokrácia antitéziseként: rendszerét tekintve totális diktatúra volt. Brzezinski szerint azért tudott totálissá válni, mert a modernizáció és a technika fejlődése ezt lehetővé tette. Bár az elméletnek több gyengéje is

van – többek között azért, mert a sztálini típusú rendszer az iparilag elmaradott Oroszországban fejlődött ki, s éppen a totális diktatúra tette lehetővé a megkésett tőkefelhalmozást, a gyors ütemű iparosítást, nem pedig fordítva –, Rainer nem száll vitába ezen az alapon az említett két szerzővel. Igaz, ismerteti a totalitarizmuselmélet későbbi interpretálóinak (Robert C. Tuckernek és Richard Löwenthalnak) és bírálóinak (Sheila Fitzpatricknak) a nézeteit is. Magyarországról szólva Rainer egyértelműen a szovjet megszállásnak tulajdonítja a sztálinizmus bevezetését, amely a nyolcvanas évekig megszabta a magyar bel- és külpolitikai irányvonalat. Ám megítélése szerint ez „soha, még Sztálin idejében sem jelentette azt, hogy mindent Moszkva akart és tudott eldönteni. Magyarország vezetőinek nem is csekély játékkerük volt.” (18.) Négy pontban foglalta össze, mi volt az, amit mindenképpen be kellett tartani, hogy a hazai vezetés ne vívja ki a szovjetek rosszallását: 1) egységes, cselekvőképes kommunista pártvezetés; 2) ütőképes és szilárd állambiztonsági erők; 3) lojális és fegyelmezett katonai vezetés; 4) a sajtó és a hírközlés monopóliuma. Ennek ellenére Rainer arra az álláspontra helyezkedik, hogy a „klasszikus sztálinizmus”, ahogy azt Brzezinski és Friedrich leírta, Magyarországon a gyakorlatban csak rövid ideig, és akkor sem teljesen élt a totalitás eszközeivel (21.). Rendszerszempontról mégis totalitáriánusnak kell tekinteni – írja a szerző –, „mert az eszköztár végig a politikai vezetés rendelkezésére állt”. Zárójelben még egyszer elismeri, hogy a hatalom ezekkel az eszközökkel a korszak túlnyomó részében nem élt. Hasznos lett volna – a jövőben pedig mindenképpen elvégzendő feladat – felvázolni az okokat. Milyen fékek voltak „beépítve” a rendszerbe? Miért nem élt a rendelkezésre álló eszközökkel a hatalom? Nyilvánvaló – ez Rainer írásaiból is kiderül –, hogy annak nem a társadalmi ellenállás volt az oka. Az elmélet tarthatóságával kapcsolatban más probléma is felmerül. Vajon tényleg csak a szovjet megszállásnak köszönhető a totalitárius rendszer kiépülése Magyarországon? Milyen polgári demokratikus tradícióra támaszkodhatott volna a sztálinizmus alternatívája 1945 után? (Emlékeztetőül: Csehszlovákiában, ahol létezett a két világháború közötti korszak valóban demokratikus hagyománya, csak az után valósult meg a sztálinizmus, hogy a szovjet csapatok kivonultak az országból.) A kérdések azért sem megkerülhetők, mert ma már ismert tény, hogy minden kelet-európai országban „belülről” is építették a sztálinizmust, és a társadalom nem csekély része azt a magáénak érezte. Mennyiben volt a magyar sztálinizmus a magyar történelem követ-

kezménye, és mennyiben a magyar társadalomra kívülről ráerőltetett rendszer? Ezekre a kérdésekre itt nem kaphatunk kimerítő választ, de a későbbi kutatásokban mindenképpen érdemes tisztázni, mennyiben volt magyar jelenség a hazai sztálinizmus.

Az 1956-os forradalom leverése után létrejövő rendszert jellemezve Rainer arra a megállapításra jut, hogy jelentős elmozdulás történt a szovjet modelltől és a szovjet akarattól. Kiemeli többek között a mezőgazdaságot, amelynek a hatvanas évek elejéig elhúzódó átalakítását nem a szovjet modell, hanem a Fehér Lajos (kimondatlanul: Nagy Imre) által képviselt, sajátosan magyar szövetkezet- és agrárpolitika határozta meg: a termelőszövetkezetek és a magyar kistermelői hagyományok ötvözete sikeresnek minősíthető. A kultúra területén hasonló folyamat játszódott le; az irodalom és a művészetek fokozatosan „elhagyták” a szocialista realizmusnak nevezett szovjet irányzatot. A tömegkultúra pedig a hatvanas évektől teljesen elfordult a szovjet irányzattól. Rendkívül fontos tényező, hogy az ideológia sem vált uralkodóvá, legalábbis a hétköznapi életben és a magánéletben nem. Sőt az uralkodó marxizmus-leninizmusnak gyökeresen ellentmondó tendenciák – például a kispolgári beállítottság – töretlenül továbbéltek a Kádár-korszakban. Rainer szerint éppen ezért a „totalitarizmus sohasem vált teljessé”. (27.)

A kádárizmusról szóló egykorú vitákat és a mai historiográfiai értelmezéseket tárgyaló tanulmányban Rainer összegzi a Kádár-korszak – különböző történeti feldolgozásokból kiolvasható – sajátosságait. A korszakot két részre bontja. Az 1956–1963 közötti első szakasz a kiépülés ideje, majd az ezt követő időszakot Kádár-rendszernek nevezi. Mint írja: „A Kádár-rendszert a Sztálin utáni szocializmusok sajátos magyar útjaként, »magyar modellként« is szokták emlegetni” (96.). Ennek alátámasztására idézi az elterjedt téziseket: 1) a totalitárius diktatúra autoriter rendszerré szelídült; 2) a rendszer céljai közé beépült az életszínvonal szakadatlan emelése, amiért cserébe a társadalom lemondott a politizálásról; 3) a rendszer felhagyott a „szocialista ember” kialakításán erőltetett tervével; 4) a kultúra területén eltúrte más világnézetek, eszmék létezését; 5) a sztálinista gazdasági modell helyébe a tervgazdaság és a piac elemeit vegyítő gazdaságot állított; 6) a társadalom tagolt maradt, és életmódját, életstílusát tekintve polgárosodott.

A gyakorlatban érvényesülő sajátosságok ellenére Rainernél továbbra is a „rendszer” a meghatározó. Kulcskérdésnek tartja a posztstálini kor-

szak megértése szempontjából, hogy „vajon a szovjet típusú rendszer sztálini alapstruktúrái és az akkori társadalmi gyakorlatok változtak-e meg ekkor, vagy valami másról van szó – például a változatlan szerkezetek másfajta működési módjáról”. (138.) Válaszában egyértelműen fogalmaz: „A kádári Magyarország *rendszere sem* különbözött számottevően sem az 1956 előttitől, sem a szomszédos országokétól.” Ez természetesen (részben) igaz, de akkor azt a kérdést is fel kell tennünk, hogy egy korszak értékelésében mi a fontosabb: a *rendszer* vagy a *politikai gyakorlat*? Hiszen éppen a fentebb idézett hat pontban leírt valóság rendkívüli módon meghatározta a fejlődést, alakította, szocializálta a társadalmat, és ezek a sajátosságok még a rendszerváltás után több mint húsz évvel is érezhetőek. Azt a kérdést is érdemes feltenni: önmagában mi a *rendszernek* a jelentősége? A polgári demokratikus berendezkedésű államok is hasonló, gyakran analóg rendszerűek, mégis óriási gazdasági, társadalmi, mentális különbségeket tapasztalunk az egyes országok között. Nem meghatározóbb-e a *politikai gyakorlat*, a *politikai kultúra*, *amellyel megtöltik az adott szereplők a rendszer kereteit*?

Természetesen Rainer nem hagyja figyelmen kívül ezeket a kérdéseket. Szerinte a „változatlan intézményi rendben belül” a fontossági sorrend változott meg, egyes alrendszerek súlya csökkent (például a kényszerítő és ellenőrző apparátusoké), másoké megnőtt (például az informális egyeztető és koordináló szerveké). Kiemeli, hogy a társadalom igényei és nyomása is érzékelhetővé váltak az elit számára, amit figyelembe kellett venni. Érdekes módon nem említi konkrétan, hogy éppen a Magyar Szocialista Munkáspárt a maga 800 000 tagjával, illetve a szakszervezetek a közel milliós taglétszámukkal voltak a legjelentősebb koordináló, egyeztető szervek. De említhetné a Hazafias Népfrontot, amely a kádári szövetségi politika egyik legjelentősebb eszköze volt, hiszen segítségével azokat is sikerült bevonni a közéletbe, akik nem voltak feltétlenül a rendszer hívei. A magyar társadalom éppen ezeknek a szervezeteknek a kereteiben tudta kifejezni „nyomását”, éppen az MSZMP Központi Bizottsága biztosította, ha nem is az érdekérvényesítés, de az *érdekbeszámítás* lehetőségét.

A rendszerről és annak politikájáról *A magyar hatvanas évek* című tanulmányban más összefüggésben is olvashatunk. Rainer szerint a hatvanas években „a rendszer és politikája lényegében ugyanaz volt, mint a negyvenes évek utolsó harmadától az ötvenes évek közepéig” (159.). A társadalom csak azért viselte el „könnyebben” a dolgokat, mert már egyszer

átélte mindezt: „felhalmozott tapasztalatai fényében azonban az új, berendezkedő periódus kevésbé tűnt elviselhetetlennek, az új korrekció (reform) sokkal reményteljesebbnek látszott”. Rainer itt már nem csupán a Rákosi-rendszer és a Kádár-rendszer kiépülésének korszaka közé tesz kvázi egyenlőségjelet, hanem a politikai gyakorlatok közé is.

Rainer elemzése alapján kérdéses, hogy lehet-e Kádár-rendszernek nevezni a korszakot 1956 és 1989 között, ha az rendszerszempontról nem különbözött sem az 1956 előttitől, sem a többi szocialista országtól. Ha ezt elfogadjuk, akkor elfogadhatóbb a „rendszer” nélküli „kádárizmus” fogalma, ami utal arra, hogy ha a „rendszer” nem is, de a gyakorlat mindenképpen sajátos volt. Véleményem szerint azonban éppen a tartalmi kérdések miatt a kádárizmus rendszere igenis megkülönböztethető mind az 1956 előtti magyar, mind az 1956 utáni más kelet-európai gyakorlattól. Történelmi vita tárgya lehet, hogy ezek a megkülönböztető jegyek alkalmassak-e arra, hogy önálló rendszerként tekintsünk a Kádár János által képviselt korszakra.

A kádári reformok kérdése

A nyugati és a hazai szakirodalom szerint is a reform volt a Kádár-korszak legjellemzőbb sajátossága. Rainer is hajlik arra, hogy 1962/1963 fordulójára szakaszhatárt jelent a korszakban, vagyis a sztálinista típusú konszolidáció után a reformok előkészítésének a megkezdése új szakaszt nyitott. Ezt a hatvanas éveket tárgyaló írásában „átfogó gazdasági reformtervnek” minősíti, amelyet 1968-ban életbe is léptettek, majd a *Kádár János, a „reformor”* című tanulmányban ezt a képet jelentősen árnyalja. Itt erőteljesen támaszkodik Kornai János 1987-es és 1993-as műveire, de az értékelés már a sajátja: „Az 1968-as reform még éppen reform – azon belül pedig sem különösebben mélynek, sem különösebben radikálisnak nem mondható.” (190.) Ez a megállapítás önmagában meglehetősen sommásnak tűnik, és az érvelés is kétségeket ébreszt. Rainer a kádári reformok legfőbb hiányosságának azt tekinti, hogy a tulajdonformák érintetlenül maradtak, azaz az állami tulajdon túlnyomó maradt a gazdaságban. Érdekes lett volna arról olvasni, hogy milyen irányú változást tekintett volna a szerző eredményesnek, és persze reálisnak. Kételyeket ébresztenek azok az érvek is, amelyek Angus Maddison utólagos GDP-számításait veszik alapul. Mit mutatnak ezek az adatok? Többek között azt, hogy 1950 és

1990 között Magyarországon az egy főre eső GDP 2,6-szorosára, Romániában majdnem 3-szorosára, Lengyelországban pedig 2,1-szeresére nőtt, miközben ezekben az országokban semmiféle reform nem volt. Arról sajnos már nem esik egyetlen szó sem, hogy Lengyelországban az elmaradt gazdasági reform és az elmaradt téveszesítés miatt már a hatvanas évek közepétől rendszeres élelmiszerhiány lépett fel, amely az 1956 utáni kelet-európai történelem legsúlyosabb válságaihoz vezetett (1970-ben például a hatalom a tömegbe lövetett a sztrájkoló munkások megrendszabályozása érdekében, 1976-ban több városban brutálisan szétverte az újabb sztrájkokat, 1980–1981-ben pedig tízmillió tagot számláló tömegmozgalom jött létre a párttal szemben). Ráadásul a lengyel GDP-növekedés leginkább a hetvenes évek gigantikus ipari beruházásainak köszönhető, amely végül nem oldotta meg a lengyel gazdasági problémákat. Romániában az életszínvonalat szándékosan alacsonyan tartották; a társadalom csak a nyugati hitelek segítségével élte túl a reformok hiányát, a nyolcvanas években pedig a hitelek visszafizetése következtében a térségben egyedülálló szegénység köszöntött ismét a lakosságra. Ugyanígy kérdéses, hogy számon lehet-e kérni a kádári reformokon azt, hogy a rendszerváltás után nem volt komoly versenyelőnyünk a többi „nem-reformált” államhoz képest, ahogy ez Rainer teszi (193). Egyfelől a kijelentés igazságtartalma is kérdéses, másfelől pedig azt a kérdést is fel kell tenni, hogy a reformok nélkül is produkálta volna-e a magyar gazdaság, amit végül elért.

Ha a kádári reformokról – mélységükről, radikalizmusukról, sikereikről vagy éppen sikertelenségükről – beszélünk, akkor nem lehet figyelmen kívül hagyni a nemzetközi környezetet sem. Mihez képest voltak vagy nem voltak „mélyek” és „radikálisak”? Önmagukban ugyanis ezeknek a relatív jelzőknek nem sok értelmük van. Számon lehet-e kérni a hatvanas évek reformjain a kilencvenes évek elején bekövetkezett változások kudarcait? Véleményem szerint nem. A kérdés úgy lenne helyes, hogy a többi, hasonló nemzetközi kötöttségekkel és politikai berendezkedéssel rendelkező államhoz képest a kádári reformok mélyek és radikálisak voltak-e, az adott helyzetben ez volt-e a legjobb alternatíva, s végül meghozták-e azokat az eredményeket, amelyeket a reformok kidolgozói vártak tőlük (és nem azokat, amelyeket a történész ma várna). Itt érdemes megemlíteni, hogy Rainer mit tart magyar sajátosságnak a reformokkal kapcsolatban. Elsőként azt, hogy csak Magyarországra volt jellemző a „hosszú reformperiódus, a fokozatos változtatás, a nyitott reformidőszakok hosszabb időtarta-

ma”. Másodsor: a „többszöri nekifutás, a reformmal való többszöri kísérletezés”, illetve az indíték, hogy a reform az 1956-os forradalom megismétlődését kívánta elkerülni. Végül magyar sajátosságnak tartja a magyar reformtábor nagyságát, „talán Magyarországon volt a legtöbb reformer”. (190–191.) Az elsőnek megfogalmazott sajátossághoz hozzátehetjük, hogy azért volt lehetőség hosszú folyamatokra, többszöri kísérletekre, mert itt volt hosszú időn keresztül változatlan a pártvezetés: Magyarországon 1956 után már nem került sor olyan társadalmi megrázkódtatásra, amely radikális változást kényszerített volna ki a politikában. Ha úgy tetszik, ez egyszerre oka és eredménye is – a többi szocialista országhoz képest – a gazdaságpolitika relatív sikerének, s mindez szorosan összefügg a második indítékkal is: az újabb forradalmat el kellett kerülni. Az pedig, hogy Magyarországon lett volna a legtöbb reformer, elképzelhető, de egyáltalán nem a leglényegesebb szempont. Lengyelországban is számos kiváló reformer közgazdász dolgozott (Oskar Lange, Włodzimierz Brus, Bronisław Minc, Michał Kalecki, Czesław Bobrowski stb.), akik 1957-ben ki is dolgozták átfogó reformtervezetüket, ám azt az akkor még reformernek tartott Władysław Gomułka örökre lesöpörte az asztalról. Ennek ellenére Magyarországon nagy hatást fejtett ki az említett tudósok némelyike, műveiket beépítették a magyar közgazdasági reformgondolkodásba. Ha úgy tetszik: amit Lengyelországban nem lehetett, azt a kádári Magyarországon igen.

Végül egyetérthetünk Rainer M. Jánossal abban, hogy Kádár személy szerint valóban nem volt reformer: pragmatikus politikus volt, „pragmatikus kommunista”. Viszont, míg ez Rainernél negatív tulajdonságként tűnik fel – szembeállítva a kissé idealisztikus kommunistákkal, mint Nagy Imre és Alexander Dubček –, véleményem szerint éppen ez a pragmatizmus kellett ahhoz, hogy Kádár 1956 után konszolidálni tudja az országot, megakadályozza a Rákosi–Gerő-klikk visszatérését, végső soron – ahogy Rainer is többször elismeri – megvalósítsa a lehető legtöbbet Nagy Imre programjából, a forradalom követeléseiből. Éppen a Dubčekkel való összehasonlításnál tűnne szembe – ha tárgyalná a szerző –, hogy Kádár meg akarta valósítani a gazdasági reformokat (ez pontosan kiderül az 1967. őszi Kádár–Novotny– és az 1968-as Kádár–Dubček-tárgyalások dokumentumaiból), de pontosan tudta, hol a határ. Erről próbálta meggyőzni a csehszlovák vezetőt még 1968. augusztus 17-én is, három nappal a katonai intervenció előtt. Nem csak az ő hibája, hogy nem sikerült.

A magyar reformok történetéhez tartozik az is: éppen a többi szocialista állam vezetése (különösen az NDK-é és Lengyelországé) akadályozta meg Magyarországot abban, hogy 1967-ben az NSZK-val felvegye a diplomáciai kapcsolatot, s így kiaknázza az ezzel járó gazdasági előnyöket, amivel a magyar vezetők nagyon is számoltak az 1968-as reformoknál. Ugyanilyen súlyos következménnyel járt a Nyers Rezső által előterjesztett teljes KGST-integrációról szóló tervezetre nézve a csehszlovákiai katonai beavatkozás, pedig az integráció fontos része lett volna a magyar mechanizmusreformnak. Ha figyelembe vesszük az összes ma ismert tényezőt, akkor is világos, hogy az adott körülmények között a magyar gazdasági reform az egyik legmélyebb és legradikálisabb tervezet volt, kudarcra pedig nem kizárólag Kádáron múltott. Radikálisabb talán egyedül a csehszlovák Ota Šik reformtervezete volt, ám annak tézisei szintén hatással voltak a magyar reformerekre. Természetesen Kádár felelőssége megkerülhetetlen: az új gazdasági mechanizmus akkor válhatott volna a fent említettekén túl tartósan sikeressé, ha a társadalmi és gazdasági csoportok innovációjával párosul. Ez azonban éppen az ötvenhat utáni politikai légkör eredményeként rendkívül csekély mértékű volt Magyarországon. A magyar társadalom kezdeményezőképesége félelemből, majd az apátia miatt fokozatosan elhalt.

Rainer könyve összegzésében rendkívül fontos mű. Bár a magam részéről szívesebben olvastam volna a szerzőtől önálló monográfiát e cím alatt; talán elkerülhető lett volna néhány gondolat ismétlődése és néhány el-
lentmondás, de így is valódi bevezetést kap az olvasó a kádárizmus történetébe. Véleményem szerint a legjobban sikerült és talán legfontosabb írások éppen azok, amelyek a sztálinizmus, a kádárizmus és a rendszer-váltás történetének magyar és nemzetközi historiográfiáját foglalják össze, illetve bemutatják és tisztázzák a ma használatos fogalmi kereteket. Ezek nélkül az ismeretek nélkül ugyanis nem lehet a Kádár-korszakot kutatni. A tanulmányokból az is világossá válik, mennyire hiányzik a magyar szakirodalomból a komparatív szemlélet, mennyire kevés ismeret épült be a magyar történettudományba a többi kelet-európai ország historiográfiai terméséből, fogalmi használatából. Ez természetesen nem a szerző hibája. Rainer M. János érdeme, hogy elsőként próbált meg önálló narratívát adni a Kádár-korszak legfontosabb, legvitatottabb kérdéseiről. E tanulmányok megismerése bizonyosan elkerülhetetlen lesz az egyetemi történelem szakok hallgatóinak, illetve azoknak, akik a hétköznapi, leegy-

szerűsített, nem egyszer gyűlölködésen alapuló közbeszédén túl valódi, tartalmi kérdések iránt is érdeklődnek, a forrásokon alapuló történelmi munkát becsülik. Azt gondolom, hogy ezeken a kérdéseken még sokat lehet és kell a jövőben vitatkozni. őszintén remélem, hogy a szerzőnek az 1956-os Intézet megszűnése ellenére lesz lehetősége kutatásai folytatására, és előbb-utóbb valódi összegző monográfiában is olvashatunk tőle a kádárizmusról.

(Mitrovits Miklós)